

HABSBURSKÁ MONARCHIA - EURÓPSKY DOM ALEBO ŽALÁR NÁRODOV?

prof. PhDr. Roman Holec, CSc.

**Prednáška odznela v cykle profesorských prednášok v Aule UK 6.2.2002
na pozvanie rektora UK**

1. Prečo sa rozpadla monarchia? Čo by bolo, keby....
2. Slováci a monarchia, Slováci a dynastia
3. Vzťah medzi politickým a ekonomickým - kto slúži komu?
4. Krok do neznáma - Slováci pri vzniku ČSR
5. Nová Európa po roku 1918 - vízie a realita
6. Od žalára národov k európskemu domu - posolstvo monarchie pre dnešnú Európu

Moje dnešné vystúpenie by chcelo skôr nastoľovať otázky, porovnávať a relativizovať. Ak sa aj pokúsím o odpoveď, bude to len jedna z ponúkajúcich sa alternatív, ktorej cieľom je vyprovokovať zamyslenie a diskusiu, ktorá by obohatila nás všetkých rovnakou mierou.

Budem hovoriť o udalostiach starých sto rokov, ktoré nikto z prítomných nezažil, ale zato aj tí najmladší z nás už majú za sebou skúsenosti zo zmeny politického systému a zo zrodu nového štátu, neraz spojeného s hľadaním novej identity. Všetci sme svedkami, ba svojimi činmi protagonistami, integračných procesov, Uvidíme, že mnohé javy sa opakujú a história nás neraz stavia pred rovnaké otázky. A vo vedomí nepoučiteľnosti z dejín, lebo ako často tvrdím, to je jediným ich poučením, človek opakuje rovnaké chyby.

1. Pred sto rokmi vstupovali ľudia v strednej Európe do nového 20. storočia s nemalým optimizmom. Toto obdobie bolo podľa slov Štefana Zweiga vo svojom liberalistickom optimizme skutočne presvedčené, že sa nachádza na priamej a neomylnnej ceste k najlepšiemu zo všetkých svetov. Na minulosť s jej vojnami, hladomormi a revoltami sa pozeralo s opovrhnutím a dešpektom ako na barbarské recidívy. Ľudia verili, že dospelosť ľudstva sa prejaví práve v odstránení všetkého zla a násilia, že revolúcia vo vede a v technike nahradí všetky sociálne konflagrácie a zmení ľudskú spoločnosť nezvratne, a teda oveľa účinnejšie. Neraz viera v nezadržateľný "pokrok" nadobúdala doslova náboženskú silu. V "pokrok" sa verilo pomaly viac ako v Bibliu a jeho evanjelium dokazovali denne "zázraky" vedy a techniky. Od tohto presvedčenia rezonujúceho aj v podmienkach habsburskej monarchie uplynulo sto rokov. Monarchia už síce neexistuje, ale pocit optimizmu a poučenia sa z minulosti, zostal aj pri nedávnych miléniových oslavách. Žiaľ, veľmi rýchlo sme sa presvedčili, že tento pocit zostal rovnako efemérny a klamlivý. Ale to sme, presne ako ľudia pred sto rokmi, v čase osláv a prípitkov ešte netušili.

Nevyšli teda dlhodobé prognózy, rovnako nikto nemohol roku 1900 predpokladať, že ríša, ktorá bola už stáročia pevnou súčasťou európskej mapy už o dve desaťročia po zmene letopočtu nebude existovať. Pritom labilitu mala zakódovanú doslova vo vlastnom rodnom liste, bola jej diagnózou prinajmenšom od rakúsko-uhorského vyrovnania.

Systém štátneho dualizmu napriek svojej prešpekulovanosti totiž spôsoboval, že osud ríše neraz visel na vlásku. Národnostné konflikty sa v Predlitavsku darilo pomerne úspešne riešiť, v Zailitavsku, teda v Uhorsku, zase úspešne likvidovať. Nikto však nepočítal s tým, že ríšou bude otriasať a hroziť jej rozpadom neustále vydieranie nacionalistických politických prúdov z maďarskej strany a to voči svojmu partnerovi voči Viedni. Povedané zavádzajúcimi slovami Františka Kossutha: "Žijeme s Rakúskom v manželstve.

Nás však výdobytky roku 1848 omladili, z nášho manželského druha ale zostala stará škaredá striga. Nie je preto žiadnym divom, ak sa chceme odlúčiť od takého partnera, hlavne keď je pre nás vydržiavanie tejto starej strigy čoraz drahšie." Ako časovaná rozbuška, ktorá každých desať

rokov hrozila výbuchom, pôsobil najmä inštitút hospodárskych vyrovnání. Pod zástavami ekonomického nacionalizmu vznikali a pláťali sa všetky konflikty, zbytočne sa zamestnávali celé aparáty a inštitúcie na nekonečné nezmyselné spory, ktoré nemohli mať ani víťaza, ani porazeného. Najviditeľnejšie sa to ukázalo počas silvestrovskej noci na prelome rokov 1902 a 1903, keď bolo potrebné uzavrieť dohodu o nových colných tarifách. Obaja ministerskí predsedovia v prítomnosti cisára, ktorý odmietol ich demisiu, nakoniec doslova v hodine dvanásťtej, niekoľko minút pred polnocou podpísali nové colné tarify a vzápätí bez podstatnejších zmien aj nový obchodný a colný zväzok. Monarchia bola zachránená, ale podobné peripetie prežívala ako na bežiacom páse. V neriešení hospodárskych problémov pri uzatváraní vyrovnania, ale rovnako aj v národnostnej a sociálnej otázke ležal zakódovaný tragický osud celej podunajskej ríše.

Aktualizačná poznámka na okraj. V snahách o zakotvenie podobného štátoprávneho dualizmu v česko-slovenských vzťahoch v medzivojnovom Československu, a ešte viac v Československu po roku 1989, sa práve na tieto problémy, na "krížovú cestu" nekonečných rokovaní medzi Viedňou a Budapešťou, na vydieranie jedného druhým a na politické otrasy akoby úplne zabudlo.

Späť k monarchii. Jej osud bol pred sto rokmi až priveľmi personifikovaný s osobou staručkého cisára a to do takej miery, že každé prechladnutie a kýchnutie panovníka spôsobovalo takmer štátnu krízu. Na trón čakal netrpezlivý následník trónu, ktorého osobnostné predpoklady pre niekoho znamenali nádej, pre iných však skôr obavy z toho, čo príde, keď sa ješitnosť, zlosť a nenávisť povýšia na princípy štátnej politiky.

Monarchiou otriasali neustále konflikty a napriek nepochybnému ekonomickému rastu prestala byť už nielen politickou, ale i hospodárskou veľmocou. Bola teda odsúdená na zánik?

Skúsme na chvíľu opustiť pole serióznej histórie a pustiť sa na nebezpečné trasovisko úvah a dohadov. Čo by bolo, keby nebolo Sarajeva a následnej vojny...

Cisár by zohrával až do smrti svojou autoritou integračnú funkciu, hoci uzavretie hospodárskeho vyrovnania roku 1917 by bolo veľmi ťažké. Po nástupe Františka Ferdinanda na trón by sa však otvorilo viacero scenárov. Demontáž dualizmu by viedla k vnútropolitckej kríze vyžadujúcej zásah armády a to by si nový panovník zrejme nemohol dovoliť... Opierať sa o armádu, cirkev a byrokratov už nestačilo, o koho by sa teda oprel, keď v jeho očiach boli nepriateľmi Židia, slobodomurári i sociálni demokrati, Srbi boli preň kráľovrahmi, Poliáci falošníkmi, Taliani iredentistami, Všenemci ohrozovali Habsburgovcov, Česi boli preň druhými Maďarmi a Maďari - dobytkom, Aziatmi, Hunmi. Roku 1904 sa František Ferdinand vyjadril viac ako jasne: "Každý Maďar, či minister, knieža, biskup, mešťan, sedliak, želiar alebo čeladník je buď revolucionár alebo zberba". K tomu ešte dodal korekciu: "Biskupi nie sú síce zberbou, ale zato republikánmi tiež". Možno by v politike Františka Ferdinanda prevládol reformný duch a prikróčilo by sa ku koncepcii trializmu, neskôr možno k federalizácii ríše a k utvoreniu akéhosi veľkého Švajčiarska. S týmto by však Maďari dobrovoľne nikdy nesúhlasili. Preto by možno ponúkli štátoprávnu dohodu a ako podmienku nerealizovať demontáž dualizmu by umožnili uviesť do života právo detí Františka Ferdinanda na trón a korunu, keďže v dôsledku morganatického manželstva boli deti z neho splodené zbavené následníckych práv. A možno by sa dalo ešte chvíľu vládnuť po starom a čakať na impulz, ktorým sa nakoniec stala vojna zamiešajúca karty všetkým vtedajším politikom. A možno by sa nestalo vôbec nič, ako predpovedal uhorský politik Károly Khuen-Hederváry a všetko by zostalo len búrkou v pohári vody.

V snahe vyvarovať sa pravidelne opakujúcim konfrontáciám, ohrozujúcim vlastnú existenciu monarchie, vznikali najmä po prelome storočí početné koncepcie, ktoré by zlepšili vzťahy vo vnútri štátu a súčasne by adekvátnejšie zodpovedali aj zahraničnopolitickým, ba veľmocenským aspiráciám monarchie. Tak sa zrodili plány "spojených štátov veľkého Rakúska", reformné projekty z dielne následníka trónu Františka Ferdinanda, idea nemecko-rakúsko-uhorskej colnej únie (stelesnená najpregnantnejšie v predstave Naumannovej Mitteleuropy a pod.).

Nikdy nešlo o delenie a rozpad, ale o rekonštrukciu a zväčšenie economickej a politickej váhy monarchie. Dodávam, že aj o oslabenie Maďarstva, ktoré so sebou niesla väčšina reformných projektov. Lebo predovšetkým Uhorsko bolo zrelé na reformu. Napr. ďalší reformný krok - zavede-

nie všeobecného volebného práva pre Uhorsko mala byť najlepším liekom na maďarské bacily, problém bol, že dlhodobo nikto nemohol žiť na liekoch...

Faktom je, že aj uhorský premiér Štefan Tisza si pred vojnou pragmaticky zosumarizoval plusy a mínusy konfrontačnej maďarizačnej politiky, viac mínusy ako plusy, a pokúsil sa prekročiť svoj vlastný tieň ústretovejšou politikou voči nemaďarským národom.

Faktom rovnako je, že nová generácia maďarských politikov sa javila byť už podstatne európskejšou, zbavenou úzkoprsého a brutálneho nacionalizmu, čo dávalo predpoklady k zásadnejšej prestavbe a demokratizácii Uhorska. Takže dokončím svoje fiktívne úvahy tvrdením, s ktorým možno nie každý bude súhlasiť, že ani v prípade, že sa monarchia a Uhorsko nerozpadnú, v prípade že František Ferdinand nesplní očakávania poslednej nádeje, Slováci by prežili a vedeli by si v podmienkach nastupujúcej politickej reprezentácie Uhorska, s pomocou Čechov a s podporou silnej slovenskej komunity v USA nájsť svoje miesto pod slnkom....

2. Zanechajme teraz teoretické úvahy a skúsme sa pozrieť na situáciu Slovákov v posledných rokoch monarchie, a to najmä vo vzťahu k jej vládnucej dynastii. Dynastia, trón a panovník tvorili pre Slovákov posvätné a nedotknuteľné veličiny. Nepochybne to súviselo s jej univerzalistickým a nadnárodným charakterom, veď takýto obraz pretrvával vo vedomí ľudí aj napriek tomu, že už od konca 18. storočia dochádzalo k zjavnej germanizácii politiky i vonkajšieho vzhľadu dvora. Slováci videli v tróne jedinú oporu proti maďarizačným tendenciám a novodobému maďarskému nacionalizmu. Platí to pre generácie obrodencov, pre štúrovcov i moysesovsko-matičnú generáciu. Podľa Radlinského "my sme kráľovskí ľudia". Syntéza viery a dynastie nebola ničím neobvyklým. Veď už slová evanjelia hovorili "daj cisárovi, čo je cisárovo a Bohu, čo je božie". Autorita a moc panovníka v predstavách najširších ľudových vrstiev predsa pochádzala priamo od Boha. Nielen viera a dynastia, ale aj národ a dynastia tvorili neoddeliteľný celok. Nečudo, že už na zástavách dobrovoľníckych jednotiek z revolúcie 1848/9 sa skveli nápisy Sláva kráľovi a slobode a Za kráľa a národ slovenský. Podľa materiálov povstaleckej SNR "pro dobrotivého konstitučného krále" a za jednotu monarchie boli Slováci pripravení obetovať majetok i krv. Existujú stohy básničiek od ľudových i renomovaných tvorcov, ľudové piesne (najčastejšie vojenské), modlitby za panovníka a kázne zaňho i jeho rodinu, slovenské verzie ríšskej hymny, rôzne dedikácie, uvítacie privety a celý rad ďalších prejavov lojality a oddanosti. Neraz sa v tejto súvislosti zdôrazňovala príkladná statočnosť Slovákov v každej vojne.

Pešťbudínske vedomosti takto hodnotili pripravenosť Slovákov na začiatku rakúsko-pruskej vojny roku 1866: "Biedny ľud severouherský nebude sa hromaždiť kolo svojho vodcu v skvelých rovnošatách a nie s puškami ihlicovými, ale silné žily, ťažká päšť, bystré oko a smelé srdce zmenia kosu, cepy a skaly v smrtonosnú zbroj."

Deputácie na rôznych úrovniach klopali na panovníkove dvere a cisár bol častým objektom rôznych žiadostí, memoránd, prosbopisov, ba i audiencií. Výsledky však ani zďaleka nezodpovedali vynaloženému úsiliu. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní prestali Slováci ako problém pre Františka Jozefa jednoducho existovať a stali sa vnútornou záležitosťou Uhorska. Panovník síce nikdy nezabúdaval blahosklonne pozdraviť aj "svojich verných Slovákov", ale ako reálna alternatíva v koncepciách slovenskej politiky predstavoval už dlho pred svojou smrťou slepú uličku. Tradičná dynastická vernosť nepriniesla teda Slovákom vytúžené zmeny a nádeje mnohých upäté na osobu panovníka (či následníka) a ich spravodlivosť zostali beznádejne v rovine ilúzií.

Bolo charakteristické, že oslovovanie cisára a kráľa s pribúdajúcimi rokmi čoraz väčšmi strácalo na intenzite. Vo všeobecnosti to síce neuberalo na lojalite a vernosti, zrejme však rástlo presvedčenie, že s priamou pomocou panovníka sa veci riešiť nedajú a menšie, väčšie, ba priam životné problémy jednotlivých národov, najmä menších počtom a slabších vplyvom, sú mu čoraz vzdialenejšie. Tieto úvahy sa týkali predovšetkým nepočetnej slovenskej politickej špičky. V očiach ľudu zostával cisár stále tým, ku komu sa po Bohu možno najlepšie utiekať o spravodlivosť a kde sa, na rozdiel od Boha, aj dalo spravodlivosti dovolať. Deti čítali v školských čítankách a ľudia v kalendároch vlastenecké veršovačky a články o добрôte cisára a jeho rodiny, v niektorých domácnostiach bolo možné vidieť obrazy Františka Jozefa, ľudia sa modlili na omši k narodeninám

panovníka a pod. Vlastne už len medzi ľuďom pretrvávala tradičná úcta, hoci rakúska hymna, spievaná aj po slovensky, nadobudla charakter bezobsažného textu. Vzniknuté vákuum sa už nepodarilo Habsburgovcom zaplniť. Paradoxne práve Milan Hodža, ktorý najdlhšie hral s dynastickou kartou, nazval monarchiu už v predvečer vojny "živou mŕtvolou", a už v tomto pojme je zakódované isté protirečenie. Panovník sa tešil úcte a vážnosti, hoci politicky už pre Slovákov neznamenal nič.

Najlepšie sa ľudové prejavy lojality uplatnili v čase vojny, keď Slováci patrili k najudatnejším elementom. Správa najvyššieho velenia armády z 18. októbra 1915 adresovaná premiérovi Tiszovi charakterizovala Slovákov slovami: "Z jednej správy pochádzajúcej z dôveryhodného a úplne spoľahlivého prameňa vyrozumieva vrchné vojenské velenie, že slovenské obyvateľstvo severného Uhorska, inak úplne lojálne zmýšľajúce, ani v najmenšom netiahne k rusofilstvu, ale približne od 17 rokov sa pôsobením vonkajších vplyvov vynoril v krajine prúd, ktorý si dal za úlohu priviesť do života priblíženie sa a konečne splnutie Slovákov s Čechmi." Hlásenie ďalej sumarizuje: "Charakteristická pre všetky strany je všeobecná bezpodmienečná lojalita a hlboko zakorenená nenávisť voči Srbom, mnohonásobne vyvolaná osudom neobyčajne obľúbeného zomretého následníka trónu" a uzatvára: "Slováci tvoria toho času jeden voči dynastii a štátu verný element." Štefan Tisza sa s aroganciou jemu vlastnou ešte roku 1917 vyslovil, že "zo zákopov vráti sa domov pobožný, bohabojný národ a bude zas zaplňovať všetky kostoly".

Ako tvrdí Ľubomír Lipták nemožno hovoriť o vzťahu obyvateľstvo k štátu, existuje len vzťah jeho jednotlivých obyvateľov a ten je veľmi rôzny. V súvislosti s dynastiou to bolo podstatne jednoduchšie. Už sme si vymedzili elity i ľudové vrstvy, avšak práve medzi ľuďom, čo sa týka jednotlivcov, nájdeme veľmi pestré prejavy verejných postojov - a to aj negatívne - vulgárne jarmočné piesne a nadávky na rakúskeho cisára (tie v Uhorsku neboli trestné), potajomky šírené anekdoty a iné formy hanobenia majestátu, až po vyhodenie reliéfu Františka Jozefa na Gerlachovskom štíte dynamitom do vzduchu, čo mal na svedomí Jozef Pleteník (to už trestné bolo a dotyčného zachránil len útek do USA, kde svoj čin zvečnil a vysvetlil v rozsiahlej básni). Aj monument na Kriváni venovaný saskému kráľovi padol podľa mienky úradov údajne za obeť vandalizmu Slovanov, ale tu sa vinníka nepodarilo zistiť.

Paradoxom taktiež nakoniec bolo, že po vypuknutí prvej svetovej vojny mnohých príslušníkov slovenskej elity zatkli a exemplárne odsúdili práve za urážku všeobecne ignorovaného kráľa alebo jeho rodiny. Ukazuje sa, že monarchia ako štátna forma veľmi rýchlo a ľahko strácala pôdu pod nohami v slovenskej politike a ani stáročná lojalita voči dynastii nebola zárukou jej pevnejšieho zakotvenia. S pádom Habsburgovcov padlo aj jej opodstatnenie. Charakteristicky to aj v súvislosti s odmietnutím geopoliticky nereálnej štátnopolitickej samostatnosti Slovenska vyjadril v septembri 1918 Milan Hodža: "My Slováci, teda vystúpime zo štátu uhorského. To je pevné ako písmo sväté ... Ale ak sa my odtrhneme od Maďarov, čože už potom? Mohli by sme my zostať i sami. Mohli by sme mať sami pre seba svoju osobitnú slovenskú Krajinu, svojho slovenského Kráľa, svoje slovenské vojsko, svoj slovenský štát.

Môžeme, ak chceme. Otázka je len tá, či nás je Slovákov na osobitný štát dosť." Úvaha, zaujímavá aj obrátením koncepcie československého národa, vyústila v nasledujúcich dvoch vetách: "Či sme snáď už zabudli, že sme my, Slováci, už mali svoju Krajinu? Mali sme ju, a to krásnu, mocnú, slovenskú, slávnú, a síce spolu s tými Slovákmi, čo bývajú tam von na Morave a v Česku.

Paradoxné bolo, že pomerne silné korene mala myšlienka monarchie ako budúcej štátnej - tentoraz česko-slovenskej - formy v radoch zahraničného odboja. Dlhší čas ju zastával napr. Milan Rastislav Štefánik, hoci v týchto úvahách už vôbec nešlo o Habsburgovcov. Tí svoju historickú úlohu v strednej Európe po roku 1918 dohrali.

3. Vzťah medzi politickým a ekonomickým - kto slúži komu?

Zastavme sa teraz pri prevrate 1918 a pozrime sa naň z trochu iného uhla. Donedávna sme vysvetľovali vznik ČSR ako výslednicu cieľavedomých snáh domáceho a zahraničného českého, slovenského, resp. československého odboja a priaznivej geopolitickej situácie vo vtedajšom svete zmietajúcom sa v kataklizme svetovej vojny.

Jednoznačne pritom z hľadiska jednotlivých národov dominoval politický a národnoemancipačný faktor. Ak si však zostavíme súradnice medzi známymi udalosťami a aspektom ekonomických záujmov, zistíme, že ekonomický pragmatizmus to zohrával minimálne rovnako dôležitú úlohu a nám sa odkryjú úplne nové dimenzie.

Čechom išlo od prelomu 19. a 20. storočia o to, aby dosiahli rovnaký podiel na hospodárskom rozvoji monarchie a na jej výsledkoch a o dominantné postavenie v hospodárstve českých krajín. Vývoj v Predlitavsku smeroval od jednotného colného územia k spoločnej ekonomike a veľký trh monarchie bol atraktívny pre každého českého podnikateľa, už len so zreteľom na prebytok kapitálu, tovarov i pracovných síl. Český politický program teda nesmeroval k dezintegrácii štátu. Až počas posledných dvoch rokov vojny štátne zásahy do ekonomiky, jej militarizácia, údery proti najsilnejším českým bankám, ale predovšetkým stále reálnejšie plány na colnú úniu medzi hohenzollernovským Nemeckom a habsburskou monarchiou viedli rozhodujúce české podnikateľské kruhy k odklonu od ideí štátu rakúskeho k akceptovaniu dezintegrácie stredoeurópskeho priestoru. Hrozba úzkych ekonomických (a teda politických) zväzkov s Nemeckom prebudila českú politiku a čoraz viac ju smerovala k československému riešeniu. Aj jej prvý rozhodujúci krok týmto smerom - štátoprávne prehlásenie českých poslancov na ríšskom sneme z 30. 5. 1917 malo ekonomické pozadie. Prekročiť riekou Moravu a obrazne vzťahnúť ruku na Slovensko mohla česká politika len vtedy, keď rezignuje na dlhé desaťročia uplatňované historické právo. Tradície svätováclavskej koruny sa spolu s politickým odkazom Palackého a Riegra len ťažko prekonávali a toto životné rozhodnutie českej politiky sa rodilo v mimoriadne hektickej atmosfére. Nakoniec v rokovaní o texte prehlásenia pripadla rozhodujúca úloha autorite Antonína Švehlu, ktorý pri hlasovaní presadil minimálnu väčšinu. Švehla, ktorý predtým nikdy na Slovensku nebol a jeho styky so Slováckmi boli nepatrné, rozmýšľal pri tomto rozhodujúcom kroku svojej kariéry vyslovene pragmaticky. Ako predseda Agrárnej strany si veľmi dobre uvedomoval, že jeho voličský elektorát má v českých industrializovaných krajinách už vyčerpaný potenciál a agrárne Slovensko môže znamenať v budúcom štáte prílev rozhodujúcej sily práve pre jeho stranické rady.

Plány českých ekonómov z jesene 1918 už teda definitívne počítali s úplným oddelením sa od Viedne, s riadením hospodárstva novým "českým" štátom a tiež s vlastnou menou. Otvorenú však ponechávali otázku hospodárskej spolupráce nástupníckych štátov, napr. vo forme colnej únie.

Nerovnocenná ekonomická sila Čechov a Slovákov sa v poslednom roku vojny v plnej miere prejavila aj pri diskusiách o hospodárskom charaktere a ekonomických prioritách budúceho spoločného štátu. Príprava a skoncipovanie jeho hospodárskeho programu z leta roku 1918 je toho jasným dôkazom. Program vznikol bez slovenskej účasti, ba neboli v tom ani v najmenšom zohľadnené niektoré špecifiká, odlišná skladba a vývojový stupeň ekonomiky českých krajín a Slovenska.

Napriek očividnej nepripravenosti nemožno tvrdiť, že si Slováci neuvedomovali nebezpečenstvo zo strany ekonomicky podstatne silnejšieho partnera. Práve naopak a zaujímavé je, že to boli všetko bankovní úradníci, ktorí dobre vedeli, o čom hovoria. Bývalý riaditeľ Tatrabanky Ivan Daxner už roku 1914 v USA uvažoval: "Keby sme sa dostali za úplnej zaručenej a mocnosťami garantovanej samosprávy do jedného štátu s Maďarmi, tu ako národ nadanejší, pracovitejší, podnikavejší a plodnejší by sme sa isto Maďarov nemali čo obávať. V jednom štáte s bratmi Čechmi by sa to dalo asi sotva očakávať. Bratia Česi sú podnikavejší, vyspelejší v obchode a priemysle, zbehlejší a finančne silnejší, a tak by sa dalo predpokladať, že by i naše pole opanovali a následok toho by bol pre nás isto nežiadúci... Preto v týchto veciach nesmieme jednať dľa citu srdca, ale dľa chladnej rozvahy a rozumu." Podobne sa vyslovoval aj varšavský bankár Juraj Hraško alebo doma mladý slovenský národohospodár a bývalý úradník Živnobanky Tomáš Tvarožek.

Ten vychádzajúc najmä z protirečivej úlohy českého kapitálu na Slovensku do roku 1918 upozorňoval a varoval v interne rozširovanom memorande pred všetkými možnými problémami. Milan Hodža a Kornel Stodola využili niektoré myšlienky vo viedenských rokovaníach s českými politikmi a národohospodármi, odchádzajúcimi v októbri 1918 na rokovania do Ženevy. Dnes vieme, že bez väčšieho výsledku.

Október 1918 priniesol predovšetkým atmosféru eufórie, v ktorej sa viac vedelo, čo Slováci nechcú ako čo chcú. Nemožno však tvrdiť, že by nekonali racionálne. Práve rozum im hovoril od-

mietnuť autonómiu od Maďarov a vstúpiť na neistú pôdu s Čechmi. Na druhej strane ako to formuloval ex post agrárnik Ján Cablk "bolo našou chybou, že sme ľahkomyselne, povrchné a nesvedomite prehliadli otázku ako začleniť zdarne hospodárske pomery Slovenska do nového štátu. Následok - slabší svojim nárekom naplnil svet, silnejší využil všetky možnosti svojej dovednosti a sily".

4. Krok do neznáma - Slováci pri vzniku ČSR

Neveľmi sa písalo a píše, že proces akceptovania novej Česko-slovenskej republiky zo strany slovenskej spoločnosti, a nemyslím teraz na jej elity, nebol ani zďaleka jednoduchý a priamočiarly. Keď ideme do konkrétnych podmienok miest a obcí, možno o tom nájsť dostatok dôkazov, ba aj deklaračné zhromaždenie v Martine bolo konfrontované s názormi, ktoré zhrniem v jednom vyjadrení, že zhromaždení síce "opatrne voveslujú do žiadúceho prístavu národnej slobody a dosiaľ postrádaného práva... nič menej pokladám predsa za svoju povinnosť", pokračuje ďalej autor listu deklarantom "upozorniť vás nato, že pri všetkom čokoľvek uzavriete, musíte bedliť o to, aby uzavretia tie stáli v logičnom spojení a kontinuite s drevnými dejinami národa nášho a v žiadnom ohľade nenaštrbili záujmy našej drahej uhorskej otčiny." Nebol to v tom čase úplne ojedinelý názor, neistota z budúcnosti nútila zachytiť sa akej takej istoty. Istotou malo byť v tomto chápaní Uhorsko.

Historik sa musí zákonite zamyslieť, prečo si slovenská spoločnosť, tak ťažko nachádzala cestu k novému česko-slovenskému štátu. Prečo tak krátko po vymanení sa spod "maďarskej tyranie", čo bolo ešte pred krátkym časom nepredstaviteľné, vzniká priaznivá živná pôda pre protičeskú agitáciu? Príčin tohto stavu je viacero. Možno ich hľadať v sociálnej štruktúre, vzdelanostnej úrovni, religiozite a rurálnom charaktere spoločnosti, v nepripravenosti spoločnosti na takéto riešenie, ale aj v konfrontačnom vládnutí Šrobárovho ministerstva, necitlivom prístupe prameňom z nepoznania jedného druhým a vo vojenskom zápase o Slovensko so všetkými dôsledkami "dobývania" krajiny. Kľúčové príčiny však treba vidieť predovšetkým v ekonomických problémoch, ktoré po ťažkých vojnových rokoch ešte viac vyostrili sociálnu situáciu ľudí v mestách i na vidieku a ktoré sa pripisovali novému štátu. Neraz som vyslovil názor, že priebeh menovej reformy z roku 1919 v plnej miere ukázal komplikovanosť postojov ľudí na Slovensku voči novej republike a pri hľadaní si vlastnej novej identity. Česi tieto problémy nezažili, lebo miera stotožnenia sa českého a česko-slovenského bola v podstate identická.

Porovnajme si to so situáciou z rokov 1992-3. Ako sa správali ľudia s vyše sedemdesiatročným odstupom, tentokrát už v atmosfére demokratického ovzdušia a bez bezprostrednej vojnovnej skúsenosti?

Prekvapujúco prakticky rovnako - ľudia prijímali rozpad štátu s podobnými rozpakmi a vo svojej väčšine sa nestotožnili s riešením politických elít. Rovnako nedostali možnosť vyjadriť svoj názor a rovnako ho vyjadrili len dodatočným volebným správaním, čím akceptovali dané riešenie. Pre väčšinu ľudí prekvapujúco skorá menová reforma sa však uskutočnila na rozdiel od roku 1919 disciplinované a bez problémov - na jedných pôsobili sľuby politikov, druhí si uvedomovali nevyhnutnosť tohto kroku. Spoločné, keď porovnáme roky 1919 a 1993, ale i v korelácii Česi - Slováci, však boli problémy s identitou, a ukazuje sa, že roku 1993 na českej strane ešte podstatne väčšie ako na slovenskej. Súvisí to s pocitom, že Slováci mohli vo vedomí zmien čosi získať, ale Česi predovšetkým strácali. Bolo zaujímavé, že ich subjektívne pocity mali neraz takmer identický charakter s pocitmi Maďarov po Trianone, tomu zodpovedajú následné diskusie o podstate Česťva a Maďarstva, ktoré sú, hoci medzi nimi leží 70 rokov, podobné, a to aj vo vzťahu k iným etnikám vo vnútri nových štátnych hraníc. Odlišujú sa len tým, že pre Čechov neexistuje problém príslušníkov vlastného národa za štátnymi hranicami.

Vrátim sa znovu do obdobia krátko po roku 1918. Zaujímavé bolo, že napriek značným rozpakom voči novému štátu oba pokusy o reštaurovanie habsburskej moci v Maďarsku zo strany posledného kráľa v marci a októbri 1921 sa stretli vo verejnosti na Slovensku s nezaujmom, ba i rozhodným odporom. Nová republika už v tom čase prinášala po krutých vojnových rokoch mier a dovtedy nepoznané demokratické inštrumenty, s čím rozpaky voči nej pomaly a postupne mizli. Mytológia nového štátu, formovanie historickej pamäti a nových tradícií, to všetko bolo budované v

kontrapozícií na všeobecne odmietavom stanovisku k Habsburgovcom a monarchii. Na Slovensku sa tieto postoje implantovali predovšetkým z Čiech, odpor voči Uhorsku nebol expressis verbis odporom voči panovníkovi a monarchizmu ako takému. Práve preto je však zaujímavé, že v každo-dennej politickej praxi sa v podmienkach ČSR zachovalo veľa rezíduí dedičstva starej c.k. monarchie. Podľa stále platných zákonných noriem o urážke panovníka sa posudzovali, a treba povedať, že s istými rozpakmi, urážky proti prezidentovi nového štátu. Ústava, presnejšie jej novely a ešte presnejšie prax, ktorá sa zaužívala, poskytovala prezidentovi v štáte podobné postavenie aké prináležalo Františkovi Jozefovi. Konštitučná monarchia a demokratická republika mali vo vzťahu k hlave štátu skutočne veľa podobného. To sa týkalo v plnej miere aj ich predstaviteľov, ktorí si vytvorili veľmi podobný kult vlastnej osobnosti. Nemeckého historika Ferdinanda Seibta táto skutočnosť zvedla ku kacírskemu porovnaniu. Dvaja otcovia "tatičkovia", ktorí bdejú nad blahom svojich národov, obaja v úctyhodnom veku na koňoch v typickej uniforme, obaja s asketickým spôsobom života - so železnou posteľou a lavórom, striednosťou v strave a všeobecne hlásanou nenáročnosťou, záľubou v armáde a zahraničnej politike ako osobnými doménami oboch politikov. Dokonca medzištátne zmluvy ČSR vykazovali v úvodných a záverečných formuláciách monarchistické rysy.

Možno spomenúť aj Masarykovu "záľubu" v konštituovaní úradníckych (teda nestranických) vlád, vlád nezávislých na parlamente, čo tiež v mnohom pripomína Františka Jozefa a jeho vzťah k politickým stranám. To už nehovoríme o zbožňovaní Masaryka ako "nášho demokratického vládára", "milovaného vládca", "lepšieho brata Kristovho" a pod., alebo o jeho sídle na pražskom Hrade, späťom s českou (monarchistickou) štátnosťou. Masaryk si bol vedomý svojej charizmy a nebránil sa jej.

Stredná Európa jednoducho nepotrebovala len politické osobnosti, ale ľudia zdedili aj potrebu personifikovať si udalosti a vytvárať si doslova osobný kult hlavy štátu. Aj nové republiky vyžadovali vo všeobecnej nestabilite takýto pevný bod. Masaryk v Československu, ale napríklad aj Hindenburg v Nemecku a Pilsudski v Poľsku túto úlohu plnili. Miera ich právomocí neraz presahovala ústavu a ich narodeniny sa stali celoštátnym sviatkom. Edvard Beneš si už v podmienkach ČSR podobný kult nestihol vybudovať. Jeho autorita jednak nemala nikdy šancu dosiahnuť rozmery Masaryka a jednak nové generácie obyvateľov štátu, ktoré nezažili monarchiu, necítili potrebu napr. oslavovať narodeniny prezidenta, ktorým v nasledujúcich voľbách mohol byť niekto úplne iný.

Ďalšie dedičstvo, ktoré si Česi a Slováci priniesli z monarchie, bolo chápanie hlavy štátu ako poslednej inštancie pri akýchkoľvek sťažnostiach a žiadostiach. Stále si nevedomujeme, v akom veľkom rozsahu sa delili so svojimi problémami a radosťami s panovníkom a jeho kabinetnou kanceláriou. V duchu tejto tradície sa po roku 1918 obracali aj na T. G. Masaryka. Niektoré autori majú sklón tvrdiť, že metódu odkladov a vyčkávania, ktorú Česi uplatňovali napr. pri riešení, resp. neriešení slovenskej otázky, si Česi osvojili od Habsburgovcov. Ako vidíme, monarchia mala k demokratickej ČSR, ktorá programovo budovala svoju historickú pamäť a tradície na jej odmietaní, paradoxne omnoho bližšie v porovnaní s totalitnými režimami počas druhej svetovej vojny alebo po nej.

5. Monarchia hrala podľa výstižného prirovnania britského historika Taylora úlohu sádrového obväzu (teda svojim spôsobom ochrany) na zranenej končatine. Aby sa ňou dalo pohnúť, musí sa sádra odstrániť, likvidácia sádry však neznamenala, že pohyb bude úspešný a končatina zdravá.

Posledné vízie, ktoré sprevádzali posledný mesiac habsburského súštitia boli federalizácia monarchie vyhlásená jej posledným cisárom a realizácia nemecko-rakúskej colnej únie. Nerátali ešte s likvidáciou "sádry". Ešte 14. 10. 1918 posielala nemecký cisár na Zahraničný úrad fantazmagorický materiál o posilnení "germánskeho sveta" veľmi úzkym hospodárskym zväzkom s Nemeckým Rakúskom. Obom monarchiám však zostávalo už len niekoľko dní života. Po desaťročiach projektov, plánov a kampaní sa ťažko dohodnutá stredo európska colná únia ukázala byť mŕtvo narodeným dieťaťom, a to najmä preto, že pri jej kolíske stála dovtedy najstrašnejšia vojna v dejinách ľudstva.

Aj nová Európa sa po roku 1918 zmietať medzi víziami a vierou na jednej a realitou na druhej strane. Poučením z problémov monarchie sa malo stať riešenie národnostnej otázky v podobe vzniku národných štátov. To sa nepodarilo, lebo v strednej Európe jednoducho nie je možné stožniť štátne a etnické hranice. Na programe dňa stála potreba nájsť novú integračnú ideu nových

štátov, lebo vo vojne rozhodovali predovšetkým činy, ale v mieri bolo potrebné inak udržať jednotu štátov. Ani vyriešiť otázku ich zahraničnej bezpečnosti nebolo jednoduché. Nastoliť definitívny mier malo nové usporiadanie Európy, versaillský systém sa však v skutočnosti stal zdrojom novej vojny. Z dôvodov, nepredvídaných podobu povojnového sveta a ako vyslovene nereálne vízie sa ukázali byť druhý a tretí bod zo známych štrnástich bodov amerického prezidenta W. Wilsona z januára 1918, ktoré boli sformulované do téz uceleného mierového programu. Úplná sloboda lodnej plavby na moriach a odstránenie všetkých hospodárskych bariér medzi národmi ("všeobecný slobodný obchod") sa v povojnovej Európe s novými hranicami a ostrými medzištátnymi a nacionálnymi antagonizmami ukázali byť neuskutočniteľné. Naopak, nastúpila éra vysokých colných bariér a rôznych netarifných obmedzení, z ktorých sa medzinárodný obchod len pomaly a postupne vymaňoval. Ekonomický nacionalizmus opäť prežíva svoju renesanciu.

Napriek tomuto trendu sa krátko po uspokojení národnoemancipačných ambícií väčšiny národov monarchie na úkor národov dovtedy dominantných, znovu prihlásili o slovo trendom protirečiace ekonomické záujmy. Vieme, že v 19. storočí sa zjednotili nemecké štáty najprv ekonomicky a až 35 rokov nato prišlo k politickému zjednoteniu. Po roku 1918 sa objavujú projekty, ktoré sa "pohabsburský" stredoeurópsky priestor snažia integrovať s rôznymi prioritami i metodikou. Stredná Európa sa vrátila aj k myšlienkam zo záveru vojny, ale zachovať veľký hospodársky priestor monarchie sa taktiež nepodarilo. Poznáme napr. plán spojený s menom Eleméra Hantosa pod egidou spoločnosti Mitteleuropäischer Wirtschaftstag, na ktorý vzápätí reagovala príprava hospodárskej spolupráce v rámci Malej dohody, ale i Hodžov projekt, ktorý už mal skutočne komplexné ambície a netvoril hrozbu nikoho a nikomu. Napriek tomu v problémoch a konfliktoch zavalenej Európe nenašiel žiadny z podobných plánov dostatočnú podporu. Nebola politická vôľa, nedozrel historický čas.

Aj otázka federalizácie sa znovu ocitla na programe dňa. V podmienkach jedného štátu, teda monarchie, to bolo zdanlivo jednoduchšie, hoci už som ukázal, že v danom čase nie uskutočniteľné. Takmer všetky neskoršie pokusy o federalizáciu sa vracali viac či menej k duchu monarchie, nie ku vlastnej monarchii. Lenže prišli dve vojny, zvraty v druhej polovici 40. rokov, ďalej štyri desaťročia komunistickej totality, a tie definitívne vykorienili posledné zbytky starých čias v myslení, hodnotách, mentalite, sociálnej štruktúre atď. Posledný zvrät v strednej Európe na prelome 80. a 90. rokov 20. storočia a neúspešné pokusy o československú, juhoslovanskú a koniec koncov i sovietsku federáciu pochovali definitívne aj túto ideu a dnes - pri súčasných integračných procesoch si na monarchiu a federalizačné plány už nikto nespomenie.

6. Nakoniec v podobe zhrnutia zamyslenie sa nad kľúčovou otázkou tejto prednášky. Čo vlastne znamenala habsburská monarchia pre Európu 20. storočia? Už som spomínal jej silné prekvapujúce rezíduá v Československu, ktoré sa v medzivojnovom období hrdí atribútom ostrova demokracie v strednej Európe. O iných štátoch strednej Európy ani nehovoriac, či už vezmeme prežívajúci aristokratizmus, agrárnu otázku, vzťah štátu a cirkvi a pod. Čo však ďalej - bola monarchia záľanom národov, ako učila najprv medzivojnová československá historiografia a potom štyri desaťročia marxisti alebo bola predobrazom a prototypom európskeho domu? Ak si ju demonizujeme tak tým prvým, ak idealizujeme tým druhým.

Podľa toho interpretujeme jej rozpad buď ako obohatenie stredoeurópskeho priestoru o nové prvky alebo ako prejav všeobecného rozkladu hodnôt. Najskôr bola monarchia trochu jedným a trochu druhým alebo presnejšie, pravdu nájdeme kdesi uprostred. Predlitavsko môže byť skutočne modelovým vzorom pre riešenie národnostnej otázky, Uhorsko skôr výstrahou. Často hodnotíme predlitavské skúsenosti pod vplyvom nenaplnenia českých ambícií, či Všenemcami vyvolanej demolácie ríšskej rady, keď sa rokovalo o Badenihu jazykovej reforme. Keď však podrobíme analýze sociálnodemokratický národnostný program z Brna roku 1899 alebo články rakúsko-moravského vyrovnania alebo vyrovnania v Bukovine – to všetko môže byť skutočne návodom aj pre dnešných politikov. Keď sa na Uhorsko pozrieme z pohľadu národnostného zákona a ešte viac z pohľadu národnostnej praxe, je dostatok dôvodov na spravodlivú kritiku. Keď si však z pohľadu dnešných skúseností uvedomíme, koľko vojen, etnických čistiek, genocíd, a vysídlovacích katastrof zažila od

roku 1918 v 20. storočí tá časť Európy, ktorá predtým patrila k monarchii, musíme priznať, že jej dedičstvo skutočne nemožno podceňovať a zo spolužitia národov, plného polemík, obštrukcií a konfliktov, ale nikdy nie systematického etnického vraždenia a vojenských zásahov, sa možno len a len poučiť.

V každom prípade, vízia zjednotenej Európy, ktorej jedinečného napĺňania sme svedkami, bude mať predovšetkým jeden spoločný rys: mnohofarebnosť v jednote. Zjednotí totiž tak odlišné kultúry, národy, konfesie a mentality, že sa to predtým podarilo snáď len Habsburgovcom. Aby však bol osud Európy priaznivejší, bude sa treba vyhnúť tak efektom tzv. "babylonského zhluku" (čím sa niekedy označovalo Predlitavsko), ako aj efektom "taviaceho kotla" (čím sa označovalo Uhorsko). Naopak, bude treba naplniť viacero predpokladov, ktoré sa monarchii nepodarili: predovšetkým zmierňovať ekonomické, sociálne, civilizačné i mentálne rozdiely, ktoré v dnešnej Európe existujú, na druhej strane však rovnako citlivo dbať o to, aby sa národné a kultúrne rozdiely zachovali, aby neprišlo k amalgamácií a strate identít. Potom sa dožijeme toho stavu, že rovnako ako sa dnes Mexičan alebo Číňan s americkým pasom hrdo deklaruje za Američana, tak sa my, od snedého Taliana, plavého Severana až po Slováka alebo Maďara budeme hrdo hlásiť k Európanstvu, pričom som presvedčený, že práve stredná Európa bude tvoriť samostatnú mentálnu a kultúrnu entitu. Teda obyvateľ Banskej Bystrice bude mať svoju slovenskú, stredoeurópsku a európsku identitu. V tom vidím jedno z dedičstiev monarchie, ktorej fluidum dodnes cítite vo Viedni, Kluži, Krakove, Lvove, Prahe, Budapešti, Terste a ďalších mestách. Je symbolickým paradoxom, a tým by som skončil, že ako vtipne ukázal maďarský politológ Péter Kende, námestia pomenované po najväčších panovníkoch habsburskej ríše - Márii Terézii a Jozefovi II. - sa popri rezidenčnej Viedni nenachádzajú v žiadnom zo spomínaných miest, ale v metropole dnešnej zjednocujúcej sa Európy - v Bruseli.